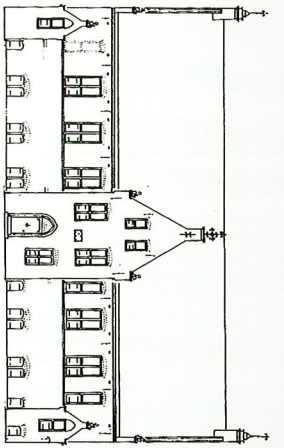
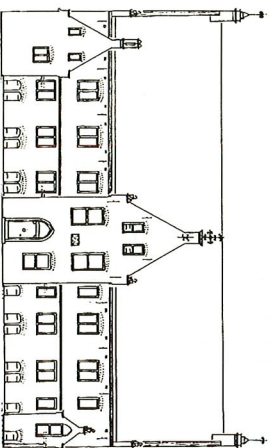
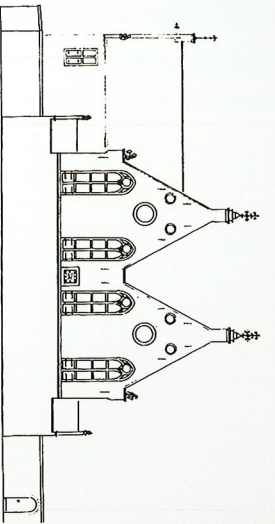

LEE U W E N B E R G H

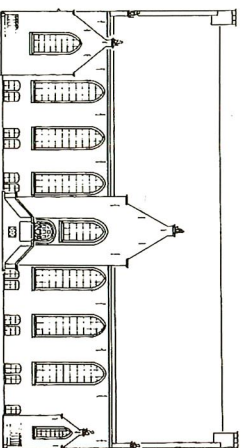
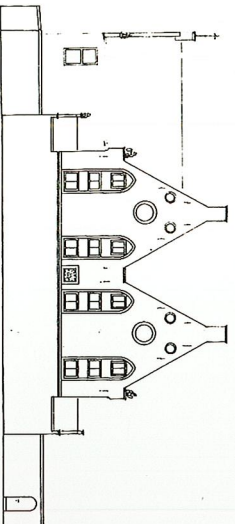

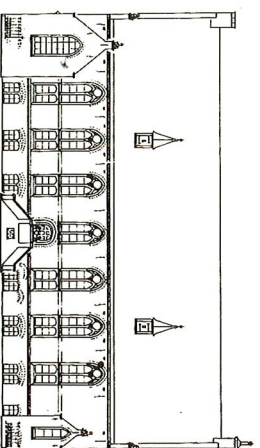
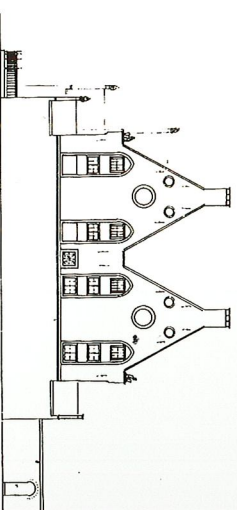
1567

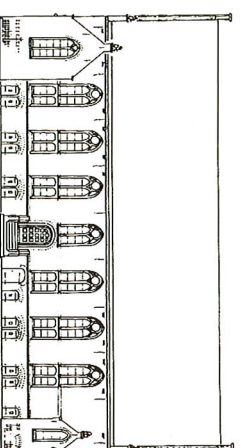
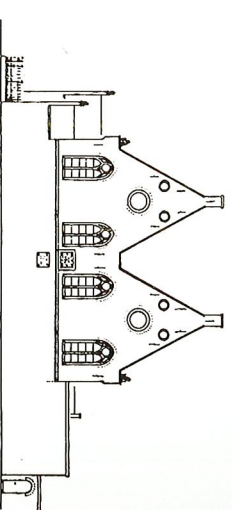
1794

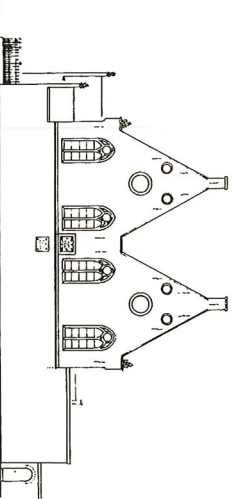
1845

1881

1931

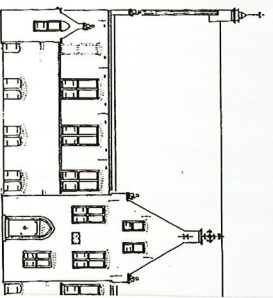

LEEUWENBERGH, DE VELE GEDAANTEN VAN EEN 16^e-EEUWS PESTHUIS

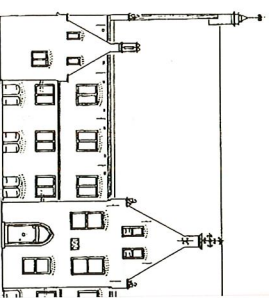
Het gasthuis Leeuwenbergh werd in 1567 gesticht uit de nalatenschap van de Utrechtse patriciërsdochter Agnes van Leeuwenbergh, weduwe van Steven van Rutenbergh, die bij testament van 11 augustus 1562 het grootste deel van haar vermogen had nagelaten aan de armen van Utrecht:

'tot alimentatie, noodruijt ende onderhout van arme menschen, mans ende vrouwenpersoenen, die gheen onderhout en hebben, sieck, cranck, ongevallich, bedryst ende oick van peste bevanghen wesende, die sonder hulp van aelmissen nyet en souden connen geleven. Ende voirts daertoe een huys mit zynen nootlicke toebehoiren van denselven goederen te erigieren, om die tontfanghen ende dit al op sulcke ordonantie in alsulcke huysse ende plaetse, als zy testatrix by haren leven zal willen begrypen ende schriftelick ordonneren'.

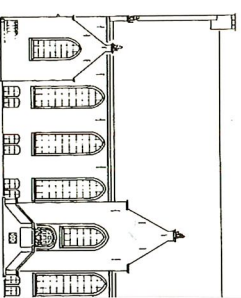
Helaas stierf zij kort daarna zonder de ordonnantie over dit op te richten huis te hebben gemaakt, zodat de executeurs van haar testament daarin naar eigen goeddunken moesten handelen.

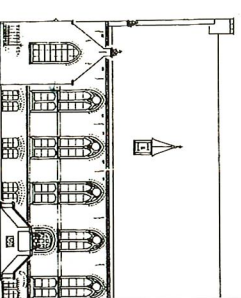
1567

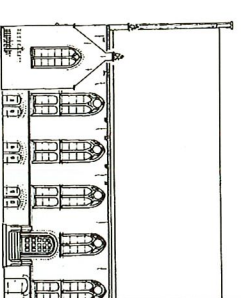
1794

1845

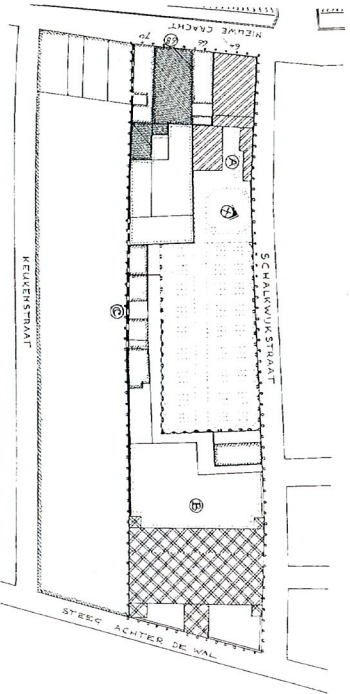
1881

1931

DE VOORGESCHIEDENIS VAN HET PESTHUIS

De stad Utrecht had in die tijd geen pesthuis, een ziekenhuis waarin lijders aan de zwarte bulenpest konden worden opgenomen en verpleegd. Toch woedden er af en toe epidemieën van die gevreesde ziekte, en daarom koesterde het stadsbestuur al lang de wens om in die leemte te voorzien. Al in 1520 lezen we in het Raads Dagelijks Boek dat een gasthuis voor arme vrouwen op de hoek van de Magdalenestraat en het Servaasbolwerk mag worden verplaatst naar de Schalkwijkstraat hoek Nieuwegracht, *'behoudens oick dat men dat oude gasthuis voirs houden ende voert toemaken sel, om den borgheren ende borghers kinderen ende boden van de pestilencie sieck wesende in te moegen brengen ende onderhouden na vermoegen des Rats slytinge'*.

Het bedoelde gasthuis voor arme vrouwen, gewijd aan de heiligen Maria Magdalena en Quintijn, beschikte toen over twee locaties, de oorspronkelijke stichting aan de noordoosthoek van de Magdalenestraat uit 1395 en het pas in 1505 verworven huis op de zuidwesthoek van de Schalkwijkstraat. Bij dat nieuwe huis, nu Nieuwegracht 64, hoorde een *camer* aan de Nieuwegracht, dat wil zeggen een huisje zonder verdieping (Nieuwegracht 66), en enige *cameren* langs de Schalkwijkstraat, plus het hele stuk grond langs de zuidzijde van die straat tot aan het Servaasbolwerk. De gasthuismeesters bouwden een kapel achter het nieuwe huis, die in 1524 werd aangeduid als *die nije kerk*, en verhuurden in dat jaar het open terrein tot aan het Servaasbolwerk als hof of tuin aan een echtpaar met dochter voor de duur van hun leven. Voor de inrichting van een pesthuis beschikten zij toch blijkbaar niet over het nodige geld, zelfs niet nadat ze met hulp van

andere gasthuizen in de stad in december 1536 een losrente van 35 Carolus gulden per jaar hadden verworven, die met 700 Carolus gulden kon worden afgelost. Het doel van die gift was wel degelijk een pesthuis: *'omme daer mede te doen maecken ende timmeren eenen goede nieuwe huysinge an Ste Quintijns gasthuys voors. omme daer inne gelogiert te worden goede luijden ende borghers kinderen die an de pestilencie sieck wesen sullen'*. De gasthuismeesters aanvaardden het geld en verbouwden het huis, maar toch niet tot pesthuis, want in een ongedateerd verzoekschrift aan bisschop Joris van Egmond (1534-1559) verklaarden zij dat zij enerzijds een oud huis hadden voor vrouwen van buiten Utrecht en anderzijds een nieuw pand om er *'rycke ende arme Borghers kinderen ende dienstdoden'* in op te nemen. Maar geen pestlijders, hoewel het stadsbestuur daar opnieuw op aandrong. In dit verzoekschrift beklagden de gasthuismeesters zich over deze aandrang en vroegen om gehandhaafd te mogen worden in het bezit van hun beide huizen. Pas in 1567 zou het stadsbestuur zijn zin krijgen, toen op het *ledige erve* (zo genoemd in 1513) aan de Schalkwijkstraat tot aan het Servaasbolwerk achter het hoekhuis aan de Nieuwegracht het gasthuis Leeuwenbergh verrees als ziekenhuis voor pestlijders. Maar daartoe moest eerst het Sint Quintijns gasthuis worden uitgekocht met een deel van het vermogen dat door Agnes van Leeuwenbergh per testament was nagelaten aan de armen van Utrecht. Die uitkoop vond plaats in 1564, waarbij de executeurs testamentair de beschikking kregen over de oorkonden met eigendomsbewijzen van het Sint Quintijns gasthuis, waarnaar hier af en toe wordt verwezen.

Gezicht op de Schalkkesteege, lithografie uit de serie zes afbeeldingen der voornaamste gezichtspunten op de "nieuwe aangelegde wandelingen" (zoals deze zich in het Jaar 1831 vertoonden) om de stad Utrecht; Utrecht, J.P. Houtman, 1831. Particuliere collectie. Door het geboonte van het Singelplantsoen is de topgevel met kruis van de toen nog achterkant van Leeuwenbergh te zien.

HET PESTHUIS LEEUWENBERGH, VAN BUITEN GEZIEN

Het gasthuis Leeuwenbergh kwam dus te staan in de achtertuin van het Sint Quintijns gasthuis aan de Nieuwegracht, en wel met zijn voorkant naar die zijde gericht. Aan de achterkant, die aan het Servaasbolwerk lag, had het in het midden een smalle rechthoekige uitbouw zonder trap en met een puntdak. Boven de deur was een gedenksteen ingemetseld, die zich nu in het Centraal Museum bevindt:

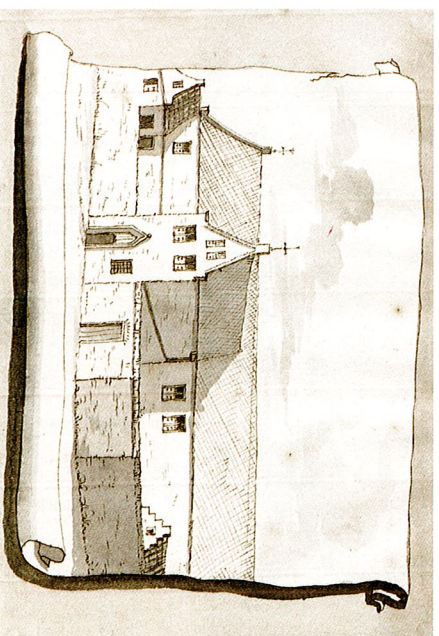
*'Leeuwenberch is mijnen name
Der gemeente nut ende bequame.
1567'*

De voorkant, naar de Nieuwegracht gekeerd, had in het midden wel een trap, en wel met twee vleugels. Het gebouw zelf bestond uit twee beuken met puntaken op de kopse kanten, met een zakgoot daartussen, die rustte op een reeks pijlers in het midden van de verhoogde gasthuiszaal, noord-zuid gericht. Deze zaal was verdeeld in vier ruimten aan weerszijden van een middenpad van de voorkant naar de achterkant van het gebouw, dus oost-west gericht en dwars op de reeks pijlers. In die vier ruimten stonden bedden langs de buitenmuren en langs de pijlers. De beide beuken van de zaal hadden elk een houten tongwelf en vierkante ramen bovenin de lange muren aan de oost- en de westzijde. De gotische vensters die er tegenwoordig zijn, dateren pas uit de 19^e eeuw en geven dus een verkeerd beeld van het oorspronkelijke gasthuis. Wel zaten er lange gotische vensters in de kopse kanten van de twee beuken, onder de puntgevels aan de noord- en de zuidkant van het gebouw. Verder was het hele gebouw onderkelderd met een souterrain met vierkante ramen net boven het maaiveld aan de lange gevels. Zij correspondeerden met de ramen in de muren boven de ziekenzalen.

We kennen het uiterlijk van het oude Leeuwenbergh-gasthuis uit enkele afbeeldingen, die tot het einde van de 18^e eeuw slechts weinig verschillen te zien geven. Om te beginnen is er een heel klein plaatje in de atlas van Braun en Hogenberg uit 1572, waar tegen het Servaasbolwerk aan, een langgerekt gebouw met aan de voorkant (vanaf de Nieuwegracht) een trap met twee vleugels te zien is, gelegen tussen de Schalkwijkstraat en de Keukenstraat. De achterkant bevat de smalle uitbouw naar het Servaasbolwerk. Er ligt een groot open terrein tussen dit gebouw en de huizen aan de Nieuwegracht, waarop lakens liggen te bleken. In de Keukenstraat is aan de kant van het Servaasbolwerk naast Leeuwenbergh een groot huis getekend,

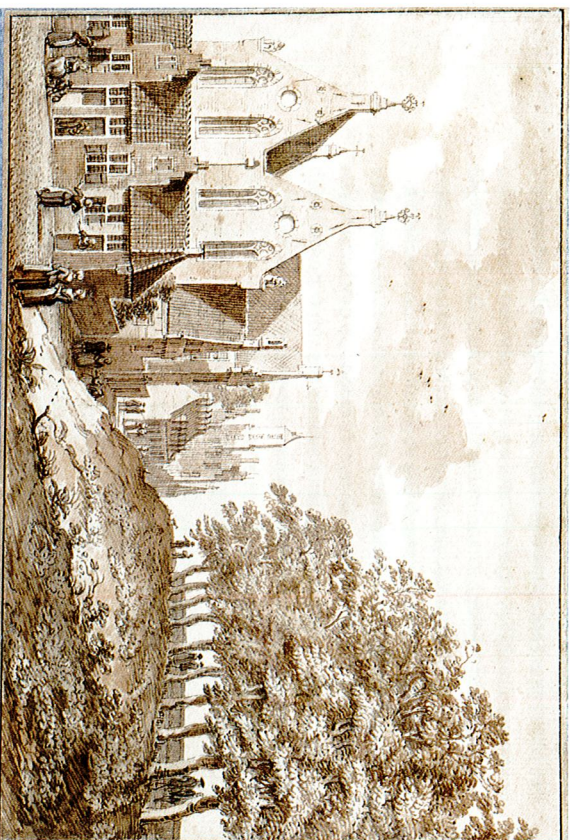
dat door de kaartenmakers misschien is bedoeld als het oude Magdalena-gasthuis voor arme vrouwen. Dit lag daar echter niet, maar een straat verderop naar het zuiden, aan de noordzijde van de Magdalenastraat bij het Servaasbolwerk. Bij Braun en Hogenberg staan daar alleen lage huisjes. We moeten die kaart dus met enige reserve bekijken.

De volgende afbeelding van Leeuwenbergh is te zien op een tekening van omstreeks 1700 van de hand van J. Stellingwerf in een handschrift van Andries Schoemaker in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, getiteld *Beschrijving der stad Utrecht*. Iets duidelijker is dezelfde situatie weergegeven op een tekening van L.P. Serrurier van ca. 1730 in Het Utrechts Archief. Hierop is alleen het gasthuis afgebeeld, en wel vanaf het Servaasbolwerk. We kijken tegen de smalle uitbouw aan, die een poort naast een bijna vierkant raam te zien geeft met daarboven twee rechthoekige vensters en daarboven nog twee kleinere rechthoekige ramen onder een puntdak. De puntgevel is met een kruis getooid, evenals de zuidelijke nok van de oostelijke beuk van de gasthuiszaal. Die zaal zelf heeft ook rechthoekige vensters bovenin de muur. Het hele gebouw is aan die zijde met een muur omringd, waarop aan de zuidoostzijde een laag toltgebouwtje met puntdak aansluit. Aan de noordoostzijde staat een soortgelijke kleine uitbouw met een trapgevel.

Veel fraaier uit artistiek oogpunt is de gewassen pentekening die Jan de Beijer in 1744 maakte van Leeuwenbergh uit het zuidoosten gezien met een deel van de stadswal en een doorkijkje naar de Bruntenhof en het voormalige huis Groot Lepelenburg. Daar zien we dat de zuidelijke kopse kanten van Leeuwenbergh hoge gotische ramen hebben, die tegenwoordig wat de westelijke beuk betreft, voor een deel zijn dichtgemetseld. Op de

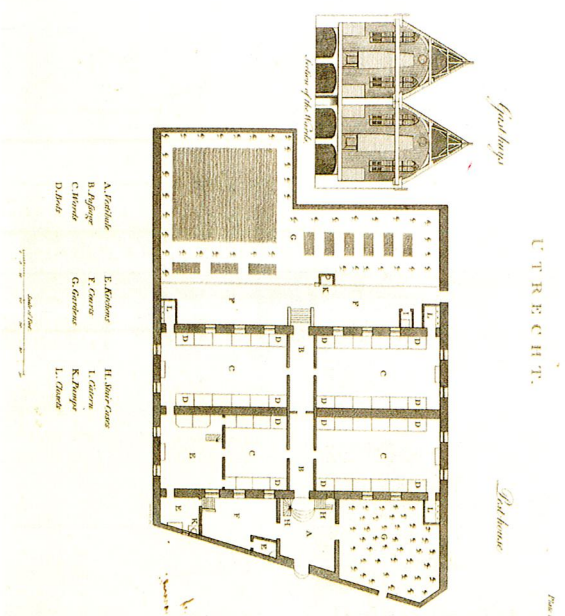
uithoeken van de beide puntdaken zitten stenen leeuw-
tjes met wapenschild, vermoedelijk verwijzend naar de stichteres
Agnes van Leeuwenbergh. Die leeuw-
tjes zitten tegenwoordig
nog op de hoeken van de oost- en de westgevel en op de top-
pen van de toiletgebouwtjes aan de kant van de singel. Tegen
de zuidmuur van het gasthuis staan op de tekening van Jan de
Beijer enige lage huisjes, die tot een hofje hebben behoord dat
later is afgebroken.

Leeuwenbergh in 1744. Tekening door Jan de Beyer.
Collectie HUA, nr. 38428.

HET GASTHUIS VAN BINNEN

Uit de 18^e eeuw dateert tenslotte een gravure van de platte-
grond van de gasthuiszaal met dwarsdoorsnede van de twee
beuken uit het boek van John Howard, *The State of the Prisons
in England and Wales, with preliminary observations and an
account of some foreign prisons and hospitals* uit 1777. Daar
zien we de vier ziekenzalen met de opstelling van de bedden
langs de buitenmuren en de pijlers, en ook de aanduiding van
toilet ruimten en keukens. Het is merkwaardig dat de beschrij-
ving van dit gasthuis zich bevindt in een boek over gevangene-
nissen, maar Howard behandelt hierin ook instellingen voor
algemeen nut zonder criminele achtergrond. Zijn beoordeling
van dit gasthuis is zeer positief: het zou een model voor een
goed gewestelijk ziekenhuis kunnen worden. Hij is ook zeer te
spreken over het feit dat er geen kamers boven de zalen met de
bedden zijn en dat er deuren zijn aan beide zijden van het mid-
denpad, die tegen elkaar open gezet, het huis altijd fris en koel
kunnen houden. Ook is het een van de droogste gebouwen die
hij heeft bezocht, doordat het regenwater aan de buitenkant
van de zalen, zoals hij zegt, langs gewelven van de daken wordt
afgevoerd.

Plattegrond en dwarsdoorsnede Leeuwenbergh, gravure J. Basire, 1777, Collectie HUA, beeldmateriaal Zk 13.1.

LEEUWENBERGH IN DE 17^E EEUW

Zo zag het gasthuis Leeuwenbergh er dus uit in de tweede helft van de 18^e eeuw, maar het was toch niet ongeschonden door de voorafgaande twee eeuwen heengekomen. Voor pesthuis was het maar zelden gebruikt, want er woedden niet meer zoveel epidemieën van die ziekte. Toch stierven er tussen de jaren 1634 en 1637 in Utrecht 3373 mensen aan de pest, van wie 2670 alleen al in het jaar 1636. In de notulen van Leeuwenbergh van oktober 1635 staat dat er toen reeds meer dan 70 pestlijders in het gasthuis lagen. Na die jaren nam hun aantal geleidelijk af. Bij een uitbarsting van de pest in 1666 waren het er 332. Maar daarna horen we niet meer van deze ziekte in Utrecht, zodat Leeuwenbergh als pesthuis zijn functie verloor en geregeld leeg stond.

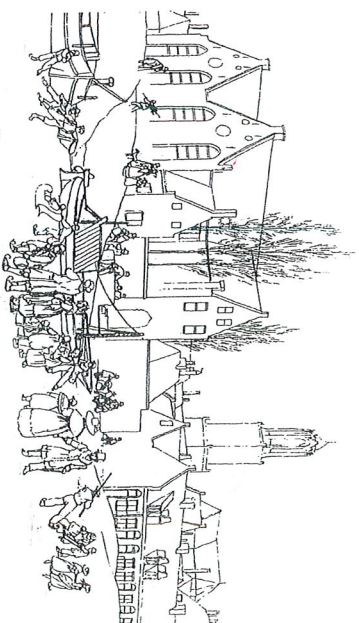
Zo was het begrijpelijk dat de Fransen, die in het ramppjaar 1672 ook Utrecht bezetten, het gebouw vorderden als militair hospitaal. Enkele jaren later klaagden de regenten over, 'de franse invasie, in welke tyd het selve oock tot groot nadeel vant huys voor gasthuys gebruikt, de meubelen vant selve gedistrahieerd (= weggevoerd) ende de huizen van dien ten platten lande geruineerd zijn geworden'. Een groot deel van de inkomsten van het gasthuis, afkomstig uit de nalatenschap van Agnes van Leeuwenbergh, bestond uit opbrengsten van grondbezit op het platteland buiten de stad Utrecht.

DE BRAND VAN 1678 EN DE HERBOUW DAARNA

Na het vertrek der Franse soldaten stond het huis weer leeg. Op 14 augustus 1678 vloog het door onbekende oorzaak in brand. Alleen de muren bleven overeind. De herbouw kostte veel geld en daarom vroegen de regenten in 1679 aan de overheden van stad en provincie en de voornaamste gasthuizen om een *liberaele subsidie*. Zelf schonken zij 50 gulden per persoon voor dat doel, wat zij een royale gift vonden. Het gebouw werd weer met leien gedekt, zoals het vroeger was geweest, en de regenten zorgden zelf voor lood voor de goten, dat zij niet in Utrecht maar in Amsterdam bestelden. In de zomer van 1680 was het werk zover gevorderd, dat zij besloten 'de glazen int huys en de plancken op de goten te laten maken en het huys te doen verwen'. Aangezien de muren waren blijven staan, moet het huis er na de herbouw niet veel anders hebben uitgezien dan voor de brand. Uit de 18^e-eeuwse afbeeldingen krijgen we dus waarschijnlijk wel een juist beeld van het oorspronkelijke gebouw.

LEEUWENBERGH KRIJGT EEN NIEUWE BESTEMMING

De veranderingen begonnen aan het eind van de 18^e eeuw, toen Leeuwenbergh onder dreiging van de Franse Revolutie in 1793 door het stadsbestuur van Utrecht werd gevorderd als kazerne. Er werd een verdieping in de beide beuken van de zaal gebouwd, waardoor het open karakter dat door John Howard zo was geprezen, verdween. Aangezien de ramen van de zaal bovenin de lange muren zaten, moesten er nieuwe ramen bij worden gemaakt om de benedenverdieping te verlichten. Zo ontstond er aan beide gevels een indeling met drie rijen ramen boven elkaar: van souterrain, benedenzaal en bovenzaal. De voorkant bleef aan de kant van de Nieuwegracht. De uitbouw aan de achterkant bij het Servaasbolwerk werd als cachot voor ongehoorzame soldaten gebruikt. Ten tijde van het Koninkrijk Holland huide in dit gebouw onder meer de lijfwacht van koning Lodewijk Napoleon.

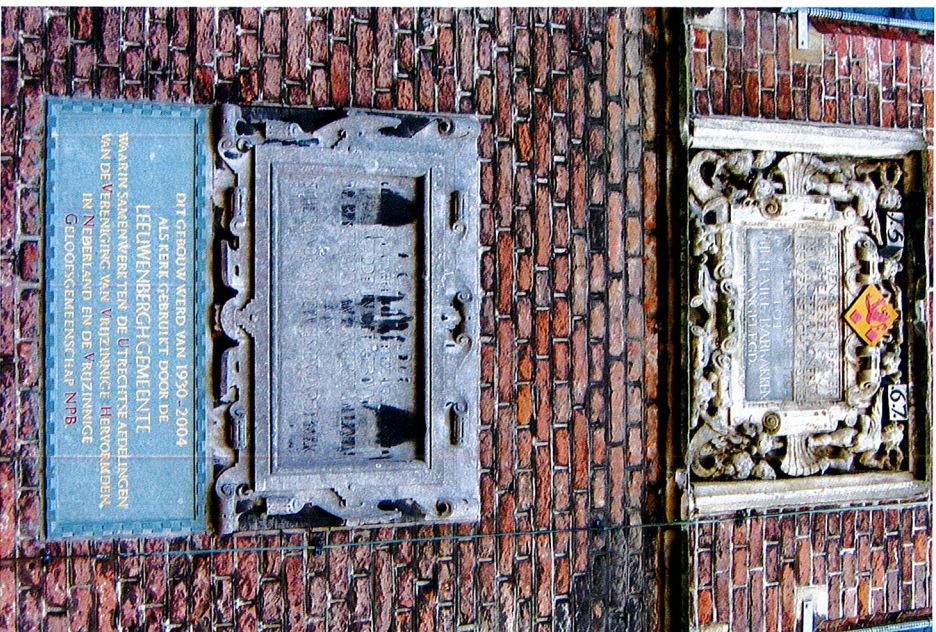

Tussen de puntgevels aan de Schalkwijkstraat vermeldde een gevelsteen oorspronkelijk het volgende:

*'Leeuwenberch is hier op geresen
Deur Joffrou Agnes van Leeuwenberch ghepr(e)sen
Tot behoef der Borghers met Peste begaeft
Die worden alhier gespyst ende gelaeft.
Anno 1567'*

De laatste twee regels en het jaartal zijn later vervangen door de volgende:

*'En in den Jaare 1794
tot militaire barakken
aangelegd.*

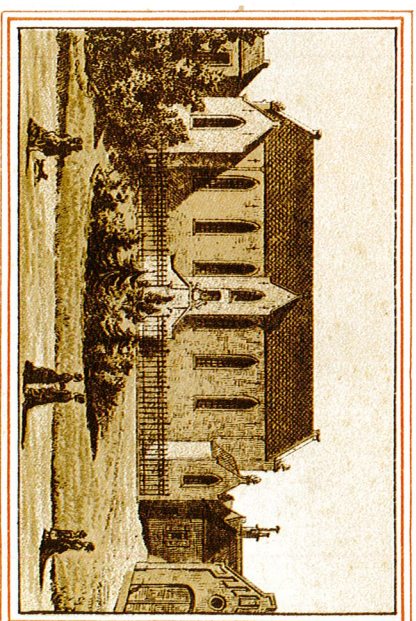
VERBOUWING TOT LABORATORIUM

Dat was niet de enige verandering die het voormalige pesthuis onderging, want in 1845 werd Leeuwenbergh verbouwd tot scheikundig laboratorium voor Prof. Mulder, aan wie een andere gevelsteen aan de Schalkwijkstraat herinnert:

*'Dr. G.J. Mulder
Geboren 27 December 1802 – Overleden 18 April 1880
wijdde in dit gebouw
de beste jaren van zijn werkzaam leven
aan scheikundig onderwijs en onderzoek
Donateur H.O. Anno 1883'*

Daarmee zijn de gevelstenen aan de Schalkwijkstraat nog niet allemaal beschreven, want in 2004 werd onder de steen voor Prof. Mulder een steen met het volgende opschrift ingemetseld:

*'Dit gebouw werd van 1930-2004
als kerk gebruikt door de
LEEUWENBERGHGEMEENTE
waarin samenwerkten de Utrechtse afdelingen
van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden
in Nederland en de Vrijzinnige
Geloofsgemeenschap NPB'*

Chemisch Laboratorium. — Laboratoire Chimique

Leeuwenbergh als chemisch laboratorium, 1870-1880. Collectie HUA, nr. 38432.

Als alle gebruikers hun verblijf op die manier hadden gemarkeerd, zou er zeker ook een gevelsteen zijn gewijd aan Prof. Rudolf Magnus, die het gebouw bij zijn aanstelling als hoogleraar in de farmacologie in 1908 als laboratorium ter beschikking kreeg (het stond toen leeg, nadat het scheikundig laboratorium in 1903 was verhuisd naar het Sterrenbos) en die er tot zijn dood in 1927 bleef werken. Wel was Leeuwenbergh als gebouw toen inmiddels zo slecht onderhouden en bouwvallig dat reeds was begonnen met de bouw van een nieuw laboratorium aan de Vondellaan, waarheen de farmacologie inderdaad in 1929 verhuisde.

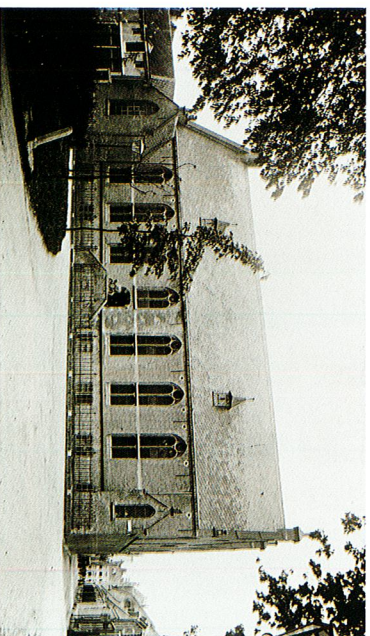
Zo kwam dit voormalige pesthuis opnieuw ter beschikking van het stadsbestuur, dat het in 1930 verhuurde aan de Utrechtse afdelingen van de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden en de Nederlandse Protestanten Bond (NPB), zoals op de gevelsteen vermeld.

BOUWKUNDIGE VERANDERINGEN IN DE 19e EEUW

In de periode van de laboratoria onderging het gebouw enige bouwkundige ingrepen, die vooral het buitenaspect ingrijpend veranderden. De uitbouw aan het Servaasbolwerk werd afgebroken en vervangen door een één-steens muur met puntgevel, zonder kruis erop. De ingang werd naar die zijde verplaatst, waar inmiddels onder leiding van de (tuin)architect J.D. Zocher jr. een plantsoen met wandelpromenade op het voormalige bolwerk was aangelegd. Aangezien de zaal hoger dan het maaiveld lag, werd er tegen de puntgevel een trap met twee vleugels gebouwd, met een toegangsdeur en een hoog venster daarboven. De twee rijen ramen boven het souterrain werden aan beide lange gevels in de hoogte met elkaar verbonden, zodat er quasi gotische vensters ontstonden met gietijzeren roeden. De muren werden wit gepleisterd. In het gebouw bleef de verdieping voor de helft bestaan, en wel van de zuidgevel tot het middenpad. De noordelijke helft werd opnieuw opengemaakt, zodat de houten tongewelven daar weer in het zicht kwamen.

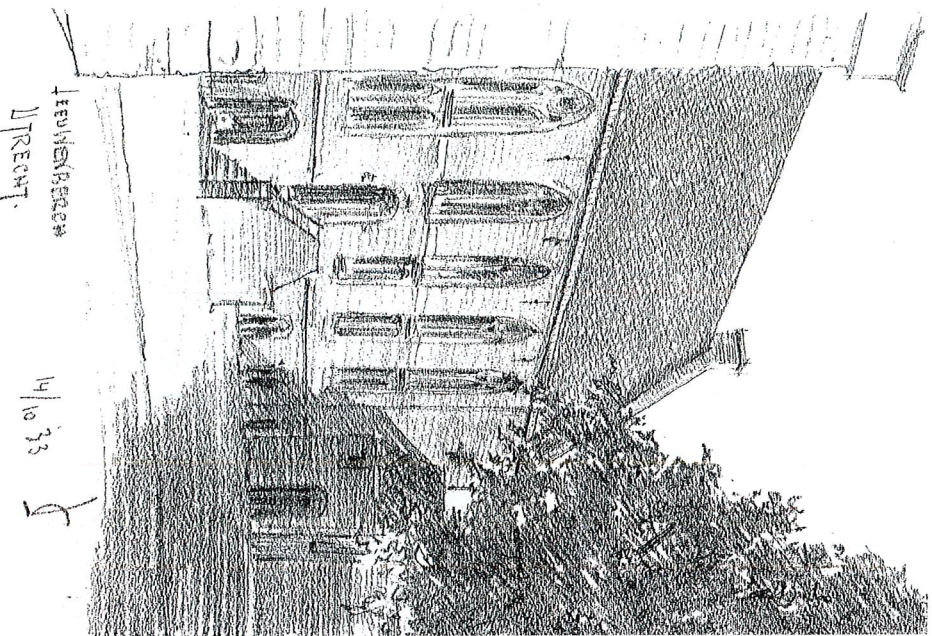
Na de dood van prof. Mulder in 1880 vond van 1881 tot 1885 een restauratie plaats, waarbij de gevels werden ontleisterd en de gietijzeren roeden van de neogotische vensters werden vervangen door bakstenen traceringen. Ook de puntgevel boven de dubbele trap aan de singelzijde werd afgebroken, zodat de rechte daklijst ontstond die het gebouw nu nog heeft. Wel werden er twee neogotische dakkapellen geplaatst, die er nu niet

Leeuwenbergh uit het oosten gezien als scheikundig laboratorium na de restauratie van 1881-1885. Dakkapellen en dubbele trap. Foto E.A. Blitz en zoon, 1890. Collectie HUA, nr. 78141.

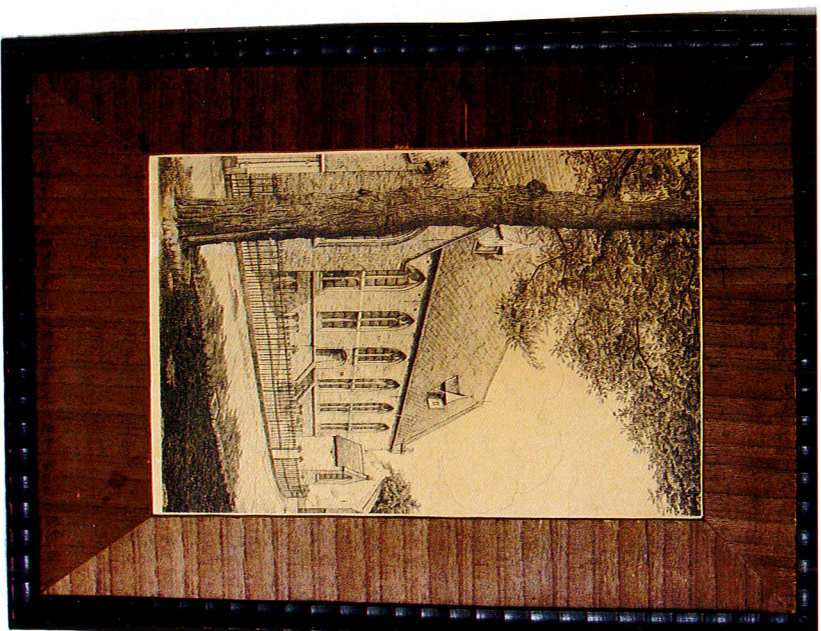
meer zijn (verwijderd bij de verbouwing tot kerk in 1930). Van binnen behield de zaal de verdieping aan de linkerkant (vanaf de singel gezien), die doorliep tot het middenpad. Zo bleef het gebouw als scheikundig laboratorium functioneren tot 1903. Na het vertrek van de chemici naar een nieuw laboratorium aan het Sterrenbos gebruikte het stadsbestuur de zaal enige jaren voor tentoonstellingen, totdat Leeuwenbergh opnieuw aan de universiteit werd verhuurd, en wel voor de farmacologie. In de tijd van prof. Magnus (1908-1927) bevond de collegezaal zich beneden links vooraan, met de bibliotheek en de werkruimte van de hooggeleerde links achteraan. Op de verdieping daarboven, over beide beuken, werd het practicum gehouden. Rechts van de middengang bevonden zich experimenteerzalen zonder verdieping erboven.

Achterkant van de Leeuwenbergh-kerk met dubbele trap naar de zaal, naast de toegang tot het souterrain, reproductie van zwart-witte krijttekening door ir. Bernard Verhoeven, 14 oktober 1933. Collectie SVL, geschenken door neef Daniël Verhoeven.

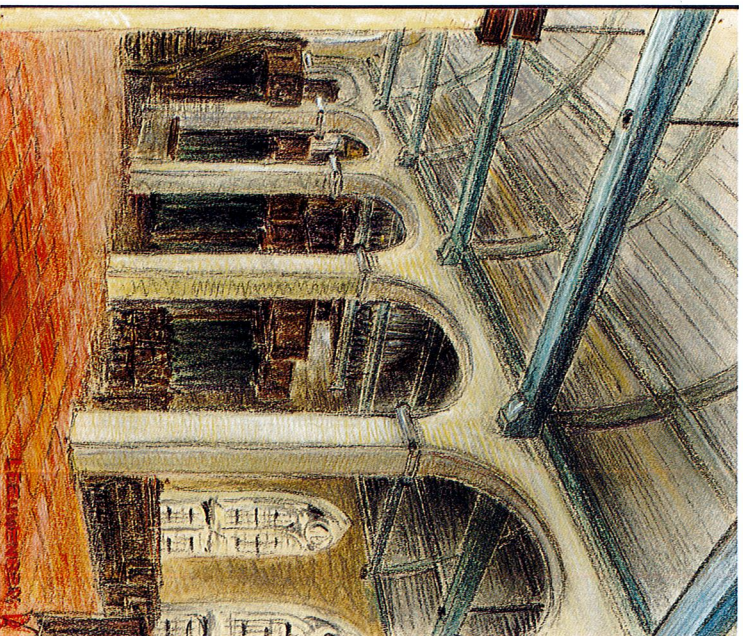
LEEUWENBERGH WORDT KERKGEBOUW

Toen het gebouw in 1930 aan de Vrijzinnige Hervormden en de Nederlandse Protestantenvond werd verhuurd, onderging het wederom een ingrijpende verbouwing. De dubbele ingangstrap was al omstreeks 1900 vervangen door een enkele trap met hardstenen treden en bordes aan de singelkant, en de achteruitgang had of kreeg een dubbele trap van baksteen. De tuin aan de kant van de Nieuwegracht was in de loop der eeuwen flink ingeperkt door bebouwing van de Schalkwijkstraat. Op de binnenplaats die ervan was overgebleven, werd nu een catechisatie- en zondagschoolgebouwtje neergezet: Klein-Leeuwenbergh. In het hoofdgebouw werd de verdieping helemaal afgebroken op een orgeltribune na, langs de zuidkant van de westelijke zijbeuk, dus links achteraan vanaf de ingang

Leeuwenbergh voor de verbouwing tot kerk. Reproductie van een pentekening naar ouder voorbeeld (foto 1920-1930) van de oostgevel, met dakkapellen en enkele trap. Collectie SVL, copyright foto SKKN.

gezien. Daarop kwam het orgel te staan, een veel kleiner exemplaar dan het huidige, dat iedere zondag werd bespeeld door ir. Bernard Verhoeven, architect van beroep en organist uit hartstocht, tevens koorleider. Hij sneuvelde als reserve-kapitein van de infanterie op 12 mei 1940 en werd diep betreurd door de kerkelijke gemeente.

Interieur met zicht op de orgeltribune. Reproductie van krijttekening door ir. B. Verhoeven, 13 april 1933. Collectie SVL, geschonken door neef Daniël Verhoeven.

HET INTERIEUR VAN DE KERK: MEUBILAIR

Het interieur van de kerk werd vanaf 1930 ingericht door ir. G. W. van Heukelom, die ook de inrichting van de Michielskapel in de Utrechtse Domtoren ontwierp. Hij maakte in de stijl van de nieuwe zakelijkheid voor Leeuwenbergh een forse kansel met klankbord erboven tegen de korte noordwand van de westelijke beuk, een avondmaalstafel met drie bijpassende zetels, een groot kruis aan de noordwand van de andere beuk, een aankondigingsbord voor de liederen, een huwelijksbankje waarop echtparen konden knielen bij hun inzegening, en minstens 22 kerkbanken, alles van eikenhout. Van die banken zijn er nog negen over, en het overige meubilair is compleet bewaard, zij het gedeeltelijk opgeborgen. Van zijn hand is bovendien het natuurstenen doopvont uit 1939, dat tot de verbouwing van 2007 naast de kansel stond.

Meubilair (kansel, avondmaalstafel met zetels, liederenborden en doopvont) ontworpen door ir. Van Heukelom. Foto Paul Ruks, 2007, collectie SVL.

HET INTERIEUR VAN DE KERK: DE GEBRANDSCHILDERDE RAMEN

Uit diezelfde jaren vlak voor de tweede wereldoorlog dateren de contacten van de toenmalige predikant ds. J. R. Immink met de Arnhemse glazenier J. H. E. Schilling, die in 1939 leidden tot de opdracht om de vier hoge ramen aan de noordkant van de kerk, ter weerszijden van de kansel en in de beuk daarnaast, te vullen met gebrandschilderde bijbelse voorstellingen. Ook de twee ronde ramen helemaal bovenin de muur vlak onder de ton-

'De roeping van Jesaja', één van de vier gebrandschilderde ramen in de noordgevel, door glazenier J.H.E. Schilling, 1939-1941.
Foto Arjan Noordhoek. Collectie SVL.

gewelven zouden worden gevuld. In 1941 kwamen deze ramen klaar, met de volgende voorstellingen (van links naar rechts):

- 1) De roeping van Jesaja (Jesaja 5:6) ofwel de heiligheid van God;
- 2) De verloren zoon (Lucas 15:20-25) ofwel de barmhartigheid van God;
- 3) Christus in Gethsemane (Lucas 22:43) ofwel het lijden van Christus; en
- 4) De aartsengel Michael en de draak (Openbaring 12:7) ofwel het koninkrijk Gods.

In de ronde ramen helemaal bovenin maakte Schilling a) Mozes met de tien geboden; en b) Christus de Heer. Op de ramen zijn enige malen de handen van God afgebeeld, lange slanke handen. Achteraf vertelde de glazenier dat hij als model hiervoor de handen van ds. Immink

had gebruikt, die hem tot zijn werk had geïnspireerd. Vanwege de oorlog werd het toen echter niet veilig geacht om de ramen ook echt in de sponningen te plaatsen, en daarom werden ze tot na de oorlog in het souterrain opgeslagen. Dat oorlogsgevaar niet denkbeeldig was, bleek op 6 november 1944, toen Engelse jagers raketten afvuurden op een Duitse goederentrein geladen met V2-bommenwerpers achter het Academisch ziekenhuis aan de Catharijnensingel. Daarbij werd niet Leeuwenbergh geraakt maar wel ds. Immink, die daar juist op ziekenbezoek was bij een vluchteling uit Arnhem. Met hem stierven nog twintig anderen ten gevolge van die luchtaanval. Aan de oostmuur van Leeuwenbergh, aan de binnenkant links van de ingang, is in september 1946 een bronzen gedenkplaat aangebracht met het volgende opschrift:

'Ter herinnering aan/ Ds. J.R. Immink/ Voorganger van den Nederlandschen/ Protestantenvond te Utrecht/ Van 14 Januari 1934/ Tot 6 November 1944/ Op welken dag hij, tijdens de / Uitoeffening van zijn ambt, / Slachtoffer werd van oorlogsgeweld.'

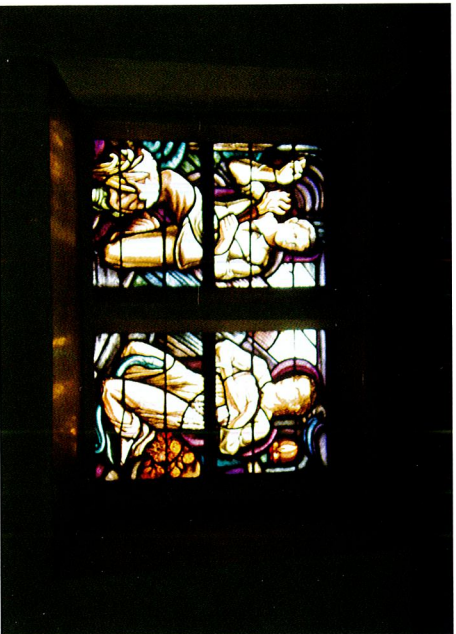
'Christus de Heer', één van de ronde ramen bovenin de noordgevel. Foto Arjan Noordhoek, collectie SVL.

Bronzen gedenkplaat voor ds. J.R. Immink, ingemetseld in muur oostzijde Leeuwenbergh, 1944. Foto SKKN.

Eén van de twee kleine ramen in de westelijke beuk van de zuidgevel, voorstellend 'Jeugd'. Foto Arjan Noordhoek, collectie SVL.

Toen de ramen eindelijk in 1945 geplaatst konden worden, was inmiddels ook de glazenier Schilling gestorven. Tot ieders verrassing kwamen er nog vier kleine ramen te voorschijn, die twee aan twee geplaatst moesten worden in de twee vierkante vensters aan de zuidzijde van de kerk tegenover de kansel, met de voorstellingen Jeugd (1 Timoteüs 6:20) en Volwassenheid (Matteüs 6:11). Uit het familie-archief van de familie Immink blijkt dat deze ramen op eigen initiatief uit dankbaarheid door de glazenier waren gemaakt en geschenken, omdat de dominee immers vanaf de kansel de grote ramen zelf niet kon zien, die mede door zijn inzet tot stand waren gekomen. Zo kon hij dan tenminste een blik werpen op de kleine ramen daartegenover.

HET INTERIEUR VAN DE KERK: DE BEELDENGROEP

Dat de oorlogsjaren hun sporen in Leeuwenbergh hebben achtergelaten, blijkt nog uit een ander kunstwerk dat dit gebouw tot in 2007 heeft gesierd, en wel de beeldengroep van de Duitse beeldhouwer Wilhelm Gross. Deze groep van drie levensgrote houten beelden, voorstellende Christus in Gethsemane in gebed tussen twee in slaap gevallen discipelen, was kort voor de oorlog op een tentoonstelling van nieuwe religieuze kunst in Utrecht te zien geweest; maar omdat de kunstenaar half joods was, zou het bij terugkeer naar Duitsland zeker door de nazi's als 'entartete Kunst' zijn vernietigd. Men besloot dus op verzoek van de kunstenaar, het niet terug te zenden maar voorlopig op te stellen in de kerkzaal van Leeuwenbergh. In 1949 kon het door de Leeuwenbergh-gemeente worden gekocht van de familie van de kunstenaar.

Beeldengroep voorstellende Christus in Gethsemane tussen twee slapende discipelen, door Wilhelm Gross, ca. 1938. Foto Arjan Noordhoek, collectie SVL.

MUZIEK IN DE KERK

In de oorlog ontstond in Leeuwenbergh ook de kiem van het latere USKO (Utrechts Studenten Koor en Orkest), in de vorm van een enthousiaste groep zangers en begeleiders van Bach-cantates onder leiding van Hans Brandts Buys. Toen er sinds 1942 niet meer officieel in Utrecht gestudeerd kon worden maar er nog genoeg studenten waren die ondergronds hun studie voortzetten, organiseerde hij daar ongeveer eens in de twee maanden in het kader van een kerkdienst de uitvoering van een Bach-cantate. Kerkdiensten waren niet door de Duitsers verboden en de cantates werden in overleg met de dominee zo gekozen dat ze aansloten op de liturgie van die zondag. Er deden in 1942 bijna dertig zangers uit alle studentengroeperingen mee en ongeveer twintig orkestleden. De dominee zorgde altijd voor een korte preek, zodat er alle tijd was voor de zangers en musici, die daarna ook nog uren bleven doorzingen. Toch werd het vanaf 1943 steeds gevaarlijker voor de deelnemers en moesten meer en meer leden gedwongen door de oproep tot 'Arbeitseinsatz' onderduiken. Eind 1944 in de hongerwinter viel het clubje helemaal stil, om in oktober 1945 in nieuwe samenstelling te herleven als het USKO. Leeuwenbergh was zijn bakermat geweest.

Muziek heeft ook in het kerkelijk leven van de Leeuwenbergh-gemeente zelf altijd een grote rol gespeeld, met name orgelmuziek. In de jaren vijftig van de vorige eeuw was George Stam, directeur van het Conservatorium, haar organist en cantor. Hij liet de gemeente graag in een levendig tempo zingen en hield eigenlijk niet van het vermeltende geluid van het

toenmalige 'romantische' orgel. Hij wilde terug naar de heldere en doorzichtige klank van de orgels uit de tijd van Bach en volgde daarin de raad van de beroemde arts en organist Albert Schweizer. Op diens advies kreeg de jonge orgelbouwer D.A. Flentrop in Zaandam de opdracht om een groot sleepladenorgel voor Leeuwenbergh te bouwen, dat op 12 december 1954 door George Stam werd ingewijd. Het kwam te staan aan de zuidzijde van de oostelijke beuk, zonder tribune oprijzend tot bijna in het tongewelf.

DE RESTAURATIE VAN 1977 – 1978

Het kerkgebouw was dus mooi met kunstwerken ingericht, maar ongemerkt hadden zich boktorren en huishwormen in het houtwerk van de tongewelven en kapconstructies genesteld. De leien zadeldaken met zakgoot daartussen dateerden nog uit de tijd van de herbouw na de brand van 1678 en waren moeilijk toegankelijk. Zo had niemand tijdig de aantasting van het houtwerk gezien en voorkomen, totdat het bijna te laat was en de kappen op het punt stonden in te storten. Er werd nu een noodkap over het hele dak aangebracht om onafhankelijk van de weersomstandigheden de houten tongewelven en de dakspanten geheel te kunnen vernieuwen. De nieuwe kappen werden exacte kopieën van de oude, en er kwamen weer dezelfde soorten leien daken op. Wel werd hun toegankelijkheid verbeterd door een nieuwe omkiste spiltrap in de zuidwesthoek van de kerkzaal naar een loopplank boven de gewelven, die in verbinding stond met nieuw gemaakte luiken in de zadeldaken, waarlangs ladders de afdaling naar de zakgoot en het opklimmen naar het volgende zadeldak mogelijk maakten.

De kerkzaal werd voorzien van een nieuw toegangsportaal in aansluiting op de hardstenen trap met bordes; verder werd hij opnieuw gepleisterd en geschilderd, waarbij de tongewelven de groenblauwe kleur kregen die paste bij de kleuren van de gebrandschilderde ramen. Bovendien werden de verwarming en de bedrading van de electriciteit gemoderniseerd en werd een verzonken verlichting in de gewelven aangebracht. De orgeltribune aan de zuidzijde van de westbeuk waarop het oude orgel had gestaan, werd afgebroken, waarmee de laatste rest verdween van de laboratoria van prof. G.J. Mulder en prof. Rudolf Magnus. In het souterrain werd een van de vier vroegere stookplaatsen van het gasthuis opgeknapt, zodat daar een gezellig zijtje kon worden gemaakt voor praatgroepen en andere kleine gezelschappen. Zo kon Leeuwenbergh weer geruime tijd als kerkgebouw blijven functioneren.

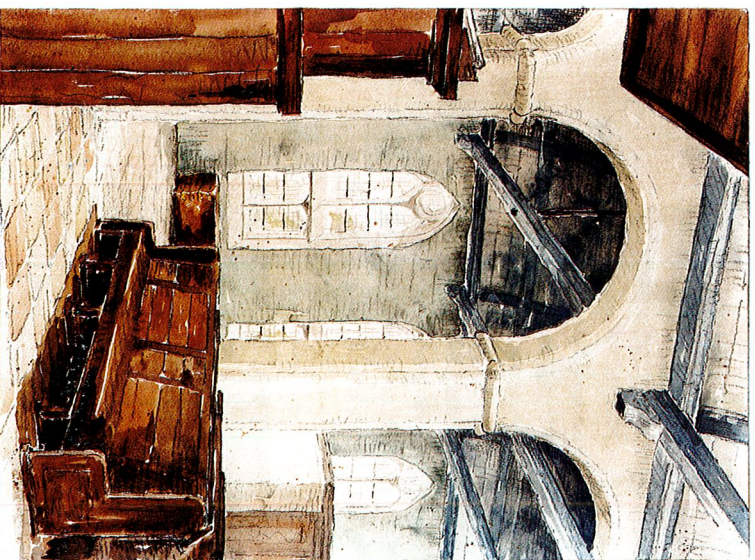

Orgel in Leeuwenbergh. Foto Arjan Noordhoek, 2005.

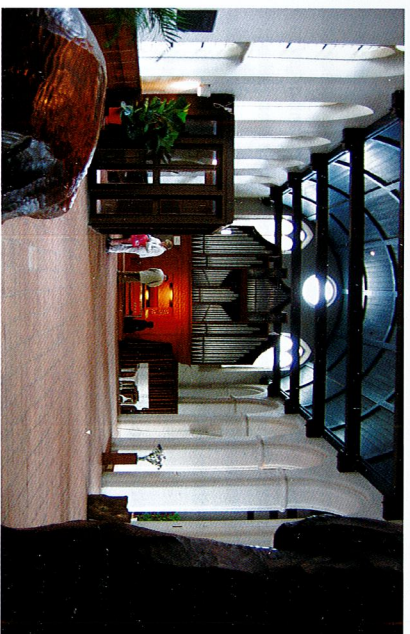
Bordje met straatnaam op een van de muren van Leeuwenbergh. Foto Arjan Noordhoek, 2005.

OPNIEUW VERANDERING VAN BESTEMMING

De kerkelijke gemeenschap vergrijpsde echter, en na het jaar 2000 ging het ledental snel achteruit. Ze was sinds 1990 eigenaar van het gebouw, dat ze tot die tijd van de stad had gehuurd, maar zag steeds minder kans om de lasten van het onderhoud van dit monumentale pand te blijven dragen. Zo werd na rijp beraad besloten om dit kerkgebouw te verkopen en zelf onderdak te zoeken bij de Remonstrantse gemeente in de Geertekerk. Voor de verkoop werd een makelaar ingeschakeld, die opdracht kreeg om niet de hoogste bieder te accepteren, maar de bieder die het beste paste bij de steer van het monument. Dat bleek een kersverse stichting te zijn, opgericht op initiatief van een buurtgenoot, ir. Warsse Klingenberg uit de Magdalenastraat, die de gedachte niet kon verdragen dat dit bijzondere pand in handen zou vallen van een projectontwikkelaar en tot appartementencomplex zou worden verbouwd. Zo werd de Jonge Stichting Vrienden van Leeuwenbergh de nieuwe eigenaar van het gebouw, met de doelstelling om er een cultureel centrum van te maken, waarin ook nog religieuze vieringen zouden kunnen plaatsvinden.

Interieur naar de kansel toe. Reproductie van een aquarel door ir. B. Verhoeven kort na 1930.
Collectie SVL, geschonken door neef Daniël Verhoeven.

Op 22 december 2004 vond de notariële overdracht plaats en op de avond van 24 december van datzelfde jaar nam een groot aantal buurtgenoten en oud-leden van de Leeuwenbergh-gemeente deel aan een oecumenische kerstnachtviering onder leiding van de vice-voorzitter van de nieuwe stichting, ds. Arjan Noordhoek. De nieuwe bestemming van het gebouw werd door buren en buitenstaanders overwegend positief ontvangen, en meer dan vroeger werd het gebouw opengesteld voor bezoekers. Zo vonden er in de jaren 2005 en 2006 tal van concerten, orgelbespelingen, symposia, workshops, orkestrepities, lezingen, tentoonstellingen en ook kerkelijke vieringen plaats, in het kader van uitvaarten en huwelijken.

De Stichting Vrienden van Leeuwenbergh besette van meet af aan dat er tamelijk ingrijpende verbouwingen nodig zouden zijn om het gebouw te laten voldoen aan de wettelijke eisen die aan een cultureel centrum gesteld worden. De ingangspartij met de hardstenen trap was ontoegankelijk voor rolstoelgebruikers, en een toilet voor minder validen ontbrak helemaal. Ook zou het souterrain moeten worden verdiept om de vereiste minimum sta-hoogte te verkrijgen, wilde het bruikbaar worden voor de nieuwe bestemming. Daarom werden van drie architectenbureaus plannen gevraagd voor een nieuwe opzet, waarbij het bureau Van Hoogevest Architecten als winnaar uit de bus kwam. Dit bureau had in het verleden de restauratie van de middeleeuwse Utrechtse binnenstadskerken verzorgd en had dus ervaring met de behandeling van monumenten.

Inmiddels deden zich in de stad Utrecht geheel nieuwe ontwikkelingen voor. Het Muziekcentrum Vredenburg had grootse plannen voor verbouwing, waarbij zowel de grote als de kleine zaal zeker voor vier jaar buiten gebruik gesteld zouden worden. Naar alternatieve locaties werd gezocht, waarbij voor de kleine

Orgelbeuk genomen vanaf de beeldengroep. Foto Arjan Noordhoek, 2006.

zaal het oog viel op Leeuwenbergh. Na intensieve onderhandelingen werd in 2006 besloten, het gebouw voor de duur van de bouw van het nieuwe Muziekpaleis aan de Gemeente Utrecht te verhuren ten behoeve van het Muziekcentrum Vredenburg. De plannen van architectenbureau Van Hooqwest pasten geheel in deze opzet en werden nog iets toegespitst op de akoestische eisen die Vredenburg stelde.

Nu ik dit schrijf, in mei 2007, moet de verbouwing binnenkort beginnen. Gehoopt wordt, dat deze locatie dan medio december 2007 als kleine zaal voor kamermuziek in gebruik kan worden genomen. De zaal zal in het algemeen niet meer via de trap en het bordes bereikbaar zijn, maar via het souterrain, waar een nieuwe ingangspartij wordt aangelegd met balie, foyer, bar, garderobe, en toiletten voor validen en minder validen. Met een trap die uitkomt achter het orgel aan de zuidkant en een andere trap daar tegenover aan de noordkant van de oostelijke beuk zal de verbinding tussen souterrain en zaal in beide richtingen mogelijk worden. Voor rolstoelgebruikers en ook voor het verplaatsen van zware muziekinstrumenten zoals een piano en een concertvleugel wordt buiten het gebouw een hefplateau aangelegd aan de kant van de singel, waarmee het nieuwe bordes kan worden bereikt, dat opnieuw twee vleugels krijgt zoals in de tijd van de laboratoria. De vloer van het souterrain wordt onge-

Klein Leeuwenbergh. Foto Paul Ruks, 2007.

veer 20 cm verdiept en komt te rusten op een betonnen onderlaag, die zelf gefundeerd wordt op de kleilaag van de bodem. Gelukkig bestaat die bodem uit zogenaamde blauwe klei, rivierklei van de oevers van de Rijn, die hier in de Romeinse tijd en de Middeleeuwen langs stroomde. Zo hoeft er niet met heipalen te worden gewerkt om het gebouw stevigheid te verschaffen.

In het interieur zal een duidelijk onderscheid bestaan tussen de westelijke beuk, aan de kant van de binnenplaats, die met een hoog podium op de plaats van de vroegere kansel en rijen stoelen tot achterin de ruimte zal dienen voor de muziekuitvoeringen, en de oostelijke beuk met de beide trappen van en naar het souterrain, waar het grote orgel blijft staan en bijeenkomsten van andere aard kunnen plaatsvinden. Voor religieuze vieringen, uitvaart- en huwelijksdiensten, symposia en ook tentoonstellingen blijft deze beuk beschikbaar. De pijlers worden niet door schotten verbonden, zodat de beide beuken optisch in open verbinding met elkaar blijven staan, en ook blijft de ruimte naar boven open naar de houten tongewelven. De gebrandschilderde ramen blijven in het zicht, alleen wel van buiten beschermd door dubbele beglazing uit veiligheidsoogpunt en terwille van de akoestiek.

Leeuwenbergh lijkt op een gunstig moment in de geschiedenis van eigenaar te zijn veranderd en gaat nu hopelijk een voor spoedige nieuwe fase van zijn bestaan in.

Keldergewelf. Foto Paul Ruks, 2007.

BRONNEN EN LITERATUUR

- Alkemade, Frans, en anderen, *Een passie voor het USKO. Een halve eeuw Utrechts Studenten Koor en Okest. Lustrumbok 1995*. Utrecht (USKO) 1995, speciaal pp.24-27.
- Campen, J.W.C. van, 'Leeuwenberch', in: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1931, pp.78-101.
- Gommert, Natalie, & Dieter Wendland, *Wilhelm Groß, Bildhauer und Prediger 1883-1974*. [Berlin] (Wichern-Verlag) 2004, speciaal pp.118-123.
- Het Utrechts Archief (HUA) toegangsnummer 709-16, Leeuwenbergh Archief nr.2209, Inventaris van St.Quintijn, 1564 juli 29 (ongepubliceerde bundel, bevattende een inventaris van de charters en andere bescheiden uit het archief van het St.Quintijns-gasthuis, aan de executeurs van het testament van Agnes van Leeuwenbergh overgedragen).
- Howard, John, *The State of the Prisons in England and Wales, with preliminary observations, and an account of some foreign prisons and hospitals*. 1st edition 1777, 4th edition London (printed for J.Johnson, C.Dilly, and T.Cadell) 1792, speciaal pp.64-66.
- Immink, Nico, *Leeuwenbergh, Biografie van een Utrechts gebouw, 1567-1990, Pesthuis – Kazerne – Laboratorium – Kerk*. Utrecht (Stichting Instandhouding Leeuwenbergh) 1990.
- Kaajan, H.J.Ph., 'Historische schets van de Leeuwenberghgemeente', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 51 (1978), pp.49-52.
- Kaajan, H.J.Ph., 'Een streep door de (jaar)rekening ofwel De brand van het pestgasthuis Leeuwenbergh', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 51 (1978), pp.89-92.
- Kam, René de, 'De toekomst van de Leeuwenberghkerk. Mooier kan bijna niet', in: *GMKwadrant, Erfgoedblad van Utrecht*, lente 2007, pp.30-31.
- Kipp, A.F.E., 'Nieuwe Gracht 68', in: 'Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1987', *Maandblad Oud-Utrecht* 12 (1988), pp.194-200, speciaal p.195.
- Kipp, A.F.E., en W.Kastelein, 'Leeuwenbergh', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 52 (1979), pp.41-47.
- Luyn, Ole van, 'De beeldengroep in Leeuwenbergh', in: *Oud-Utrecht, Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 79 (2006), pp.46-49.
- Muller F.z., S., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht*. Utrecht (Kemink en zoon) 1900, speciaal pp.76-98, gasthuis Leeuwenberch. Hierin pp.76-95: Testament en codicil van Agnes van Leeuwenborch, 1562.
- Muller F.z., S., 'Stichtingsbrieven van Utrechtsche gasthuizen', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 30 (1905), pp.42-147, speciaal pp.82-89, St. Maria-Magdalena en St. Quintijns-gasthuis.
- Riphaagen, J.G., 'Agnes van Leeuwenberch, stichteres van het Leeuwenberch-gasthuis', in: *Utrechtsche biografieën, levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, deel 4, Utrecht (SPOU) 1997, pp.116-120.
- Schuylenburg, W.C., en J.G.C.Joosting, *Catalogussen van de bij het Stads-Archief bewaarde archieven, tweede afdeling. De aan de stad Utrecht in bewaring gegeven archieven*. Utrecht (W.Leydenroth) 1912, speciaal pp.287-294, Archief van het gasthuis Leeuwenberch.
- Stichting Kerkelijk Kunstbezit in Nederland (SKKN), *Registratierapport Leeuwenberghkerk Utrecht*. Utrecht (SKKN) juli-augustus 2004.
- Winter, Johanna Maria van, 'Leeuwenbergh van Pesthuis tot Cultureel Centrum', in: *Oud-Utrecht, Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht* 78 (2005), pp.156-160.
- Winter, Johanna Maria van, 'Uit de voorgeschiedenis van Leeuwenbergh', in: *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smilt ter gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag*, onder redactie van Eef Dijkhof en Michel van Gent, Den Haag (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis) 2007, ter perse

COLOFON

Leeuwenbergh, de vele gedaanten van een 16^e-eeuws pesthuis
 Utrechtse Monumenten Reeks X
 Auteur: Johanna Maria van Winter
 Redactie: Elsellen Dijkhuizen, Adriaan Miltenburg
 Ontwerp: Kummer & Herrman
 Vormgeving en druk: Kerckebosch b.v.
 Beeldmateriaal afkomstig van:
 Het Utrechts Archief
 Stichting Kerkelijk Kunstbezit Nederland
 Stichting Vrienden van Leeuwenbergh
 Foto's door Arjan Noordhoek, Paul Ruks

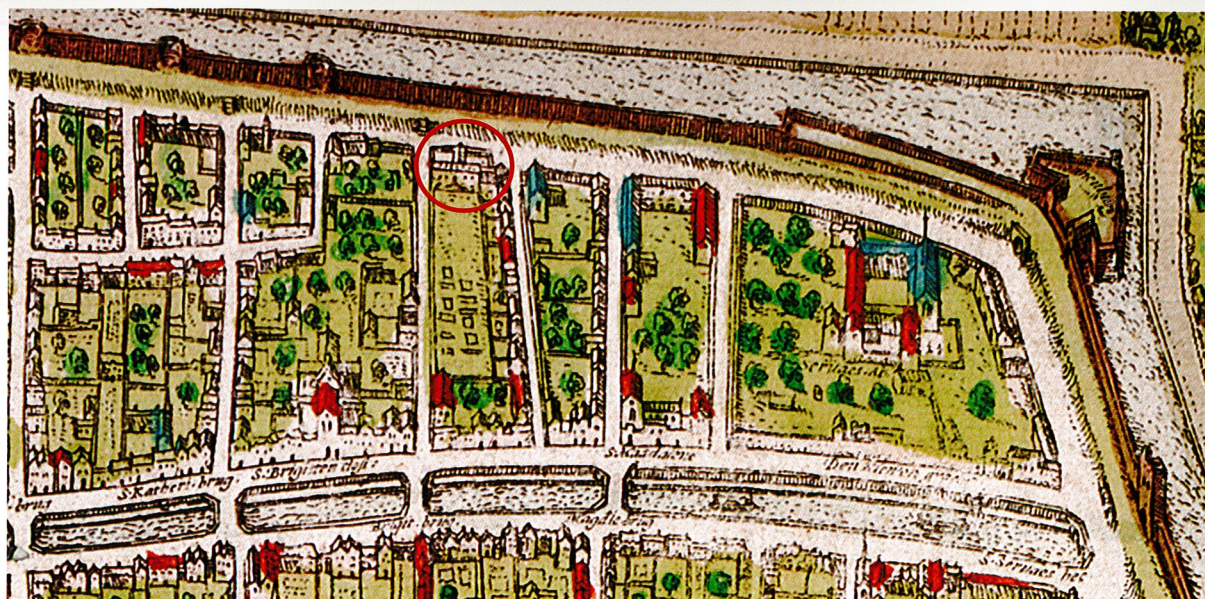
Uitgave: Stichting Publikaties Oud-Utrecht in opdracht van de
 Stichting Vrienden van Leeuwenbergh, Utrecht, 2007

Spou

Stichting Publikaties Oud-Utrecht

ISBN 9789054790747

© 2007 SPOU

Detail van de kaart van Utrecht uit de stedenatlas van Georg Braun en Frans Hogenberg, Keulen 1572. Tussen Nieuwegracht (onder) en Servaasbolwerk (boven) en tussen Schalkwijkstraat (links) en Keukenstraat (rechts) strekt zich een grotendeels onbebouwd terrein met bleekveld uit. Aan het bovineind is